

IN DIENST. TWEE EEUWEN DOMESTIEKEN BIJ DE FAMILIE VAN HAERSOLTE

J.C. Streng

De aandacht voor de samenstelling van het personeel van adellijke huizen is nooit bijzonder groot geweest. De laatste tijd is er wel over het Haagse hof van Oranje-Nassau gepubliceerd, en recent is ook het Leeuwarder stadhoudelijke huis in de zeventiende eeuw belicht.¹ Maar hoe was wat lager op de adellijke sociale schaal in de Republiek, de inrichting van het huishouden van een 'doorsnee' riddermatige edelman? Over hoeveel dienspersoneel beschikte hij? Was dat veel of weinig, en hoe was zijn relatie tot zijn ondergeschikten? Dit artikel heeft tot doel om aan de hand van de domestieken in dienst van de Oost-Nederlandse riddermatige familie Van Haersolte en aanverwante geslachten, op die vragen enige voorlopige antwoorden te geven.

Aantallen domestieken

Geen aristocratisch huis kon het stellen zonder mannelijk en vrouwelijk personeel voor bewassing, tuin en kinderen. Tijdens het ancien régime waren ze bekend onder de naam domestieken, een afleiding van het Latijnse domus. Het heeft een mooie dubbelzinnige associatie, en verwijst zowel naar huis in de betekenis van woning als naar de inwonende familie. Domestieken werkten met hun handen en in een dienstbare verhouding om in hun levensonderhoud te voorzien. Het was een manier van leven die voor een edelman onverbiddeijk sociale degradatie tot gevolg zou hebben.

Over domestieken is wel al het een en ander gepubliceerd, maar vooral over personeel bij patriciërs in Holland. Uit onderzoek bleek dat het aantal domestieken in een huishouden daar over het algemeen bescheiden was. Meer dan één domestiek was zeldzaam, en in de regel was dit een vrouw. Knechten, koetsiers en tuinmannen waren eveneens zeldzaam.² De patroon van een huishouden met meerdere domestieken beschikte zeker over een bovengemiddeld inkomen en hij toonde daarmee zijn status.

De omvangrijke adellijke familie Van Haersolte resideerde zowel in Overijssel als in het aan de andere zijde van de IJssel gelegen Gelderse kwartier Veluwe. De familie was toegelaten tot de Veluwse en Overijsselse ridderschap. Hoewel de Van Haersoltes uit hoofde van hun riddermatigheid havezaten bezaten, verbleven ze ook in de geografische centraal gelegen stemhebbende stad Zwolle.³ Maar waar ze ook resideerden, ze waren er niet zonder domestieken.

Literatuur over personeel in dienst van de Oost-Nederlandse adel is pover, zodat er geen andere weg is dan bij de bronnen te beginnen. Een onverwachte inkijk in een adellijke huishouding is te danken aan de ontploffing van de kruittoren van Bredevoort op 12 juli 1646. De drost Willem van Haersolte tot Elsen, zijn vrouw en zeven van hun kinderen in leeftijd variërend van een half jaar tot dertien jaar, kwamen daarbij om het leven. Ook zes domestieken, de 'Franse Matresse', twee ammen, een knecht, een 'veemaegt' en een oude vrouw overleefden de catastrofe niet. Er waren dus drie vrouwen aanwezig om voor het lichaam en de geest – melk en Frans – van de kinderen te zorgen.⁴ Op het Vollenhoofse Toutenburg woonde tegen het ein-

1 Als voorbeelden: M. Keblusek en J. Zijlman, ed., *Princely display. The court of Frederik Hendrik of Orange and Amalia van Solms in The Hague* (Den Haag/ Zwolle, 1997); 'Het hof van de Friese Nassaus (1584-1747)', *It Beaken* LX (1998) nr. 3/4. A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijke stelstel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1990).

2 Voor domestieken onder patriciërs: L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in de een Hollandse stad Hoorn 1700-1800* (z.p., 1985) 230-233. J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad 1700-1789* (z.p., 1985) 242-236. D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht, 1985) 167-174.

3 Voor een indruk van de familie kan men terecht bij: J.C. van Haersolte van Haerst, *Genealogie van het geslacht Van Haersolte in 30 tabellen* (Zwolle, 1881). *Nederland's Adelsboek*, LXXXIV (1994) 54-89.

4 Historisch Centrum Overijssel (HCO), AF Van Haersolte, inv.nr. 395.

Het Dagelyks Werk der Dienst-Meisjes.

N. 43

De Meisjes kookten in Amstordam.

Gaan na de bestefter om een Dienst.

Lysje word in der Dienst gefrogt.

De Jufvrouw ordincert haar het werk.

Lysje zal de Pot klaar maken.

Ziet of het Eeten al Gear is.

Fysje de Kammer verset haar Muts.

Guerje zal het Bed gaan maken.

Geesje gaat het Kind aan de Jufvrouw.

Leentje gaat om een Boodschap.

Koufje gaat met het Kind Wandelen.

Grietje moot nat Schuuren.

Auc gooit de Taafel om ver.

De Jufvrouw bokyft haar.

Zy wil het Wreeken aan haar Kammermaat.

Maryje Schuift de Plaat, moet nog vryven.

Zy gaat Ghaazen waszen.

Trynje zoekt Russic want wil verchuisen.

Noemt haar Goed en gaat heen.

Is wat Bedard en komt weeren.

De Jufvrouw heeft al een ander.

Keeetje gaat droog Schuuren.

Crisje schepe de As op.

Zarje Schropt de Vloer.

Hanne Kuyft de Pot.

Truisje gaat Spinnen.

Moekt het Spinnen wiel.

Krygt Slaagen van haar Meester.

Truisje word overgebracht.

Zy word ver'oord voor de Heeren.

Wordt vry Geproncken.

Gerritje ontngt haar Huur.

Gaat uit haar Dienst.

Annasje word Gevryd.

Gast Wandelen met haar Beminde.

Werden beide Ge-crouwt.

Zy kouden de Brui-loft.

De Bruid en Bruidegom gaan na Bed.

Annasje leidt in de Kram.

't Kind word Geloopt.

Te DEVENTER, Gedrukt by J. H. DE LANGE, Boekdrukker en Verkooper aan den Brink

de van de zeventiende eeuw Rutger van Haersolte tot Herxen met zijn vrouw en drie jonge zontjes. Een knecht, een jongen en drie meiden hielpen het gezin in het huishouden.⁵

In 1748 was er een inwonertelling in Overijssel en Gelderland. Toen werd ook het personeel veelal met naam en functie meegeteld. Zo blijkt duidelijk dat bij de adel de meeste domesticieken in en rond het huis en de tuin werkten. Ze beschikte over meer personeel dan het stedelijk patriciaat, want zelden had een rijke burger acht of meer domesticieken, terwijl een tiental Veluwse edelen meer dan acht in vaste dienst had. De zeer rijke Lubbert Adolf Torck had op het Veluwse Rosendael de meeste: twintig, maar dit aantal kon voor tijdelijke werkzaamheden oplopen tot veertig personen. De drost van Salland, Adolf van Huffel tot Verborg, beschikte over het comfortabele aantal van in totaal elf knechten en meiden.⁶

Op Borgbeuningen woonde de weduwe van Johan Lodewijk van Rechteren, Johanna van Haersolte, met hovenier, koetsier, bouwknacht, jager, jongste knecht, bouwmeid, keukenmeid, werkmeid en iemand voor de 'plantagie', de tuin. Het personeel voor hetzelfde gezin op 't Laer bestond uit een hovenier, een lijfknecht, een kok, een koetsier en drie meiden. Op de Vollenhoofse Toutenburg lieten Rutger van Haersolte, zijn vrouw en zijn twee inwonende zusters zich door drie knechten en drie meiden bijstaan. Op Warmelo liet de zevenkoppige familie van Johan Albert Gabriel Sloet en Adriana Josina van Haersolte zich door vijf knechten en drie meiden onderhouden, terwijl op Egede Anthony van Haersolte bescheiden met een knecht en een hovenier woonde.

Te Zwolle woonde in 1748 de douairière Van Haersolte tot Elsen aan de Blijmarkt en beschikte over drie knechten en vijf meiden. In hetzelfde huis woonden de net gehuwden Van Isselmuden tot Paaslo en echtgenote Anna Elisabeth van Haersolte nog bescheiden met een knecht en een meid. Aan de Kamperstraat omringden de douairière van de Sallandse drost Wolter Jan van Haersolte tot Oldenhof en haar twee dochters zich met drie knechten en vier meiden.⁷

Coenraad Willem van Haersolte tot Zwaluwenburg en zijn echtgenote, die aan het eind van de achttiende eeuw te Utrecht met een dochter leefden, beschikten in die tijd over een kamenier voor haar, een lijfknecht en koetsier voor hem en een gouvernante voor zijn dochter.⁸ Op Yrst waren in 1799 bij de familie Bentinck – Van Haersolte liefst twaalf bedienden in dienst, van wie er tijdens een diner vier aan tafel bedienden. Onder de twaalf was een goede kok, want Bentinck was een lekkerbek.⁹

Het personeelsbestand groeide in gunstige economische omstandigheden met de toename van het vermogen en het uitgavenpatroon van de werkgever. Anthony Coenraad Willem van Haersolte tot den Doorn beklagde zich in 1810 bitter over zijn financiële situatie. Hij had altijd 'stil' met twee meiden en een knecht op den Doorn geleefd, maar hij vreesde dat hij door de heersende malaise gedwongen werd den Doorn te verhuuren. Hij overwoog om met slechts een meid te Zwolle te gaan wonen.¹⁰ Zijn zoon Coenraad Willem Anthony van Haersolte tot den Doorn begon in de eerste twee decennia van de negentiende eeuw bescheiden met drie meiden. Rond het midden van de eeuw gaf hij een heel wat uitbundiger personeelsbestand aan de belasting op: een mannelijke dienstbode, drie vrouwelijke dienstboden, een tuinman, een tuinknecht, en een huisbewaarder. In totaal waren dit toch zeven domesticieken, nog afgezien van een stoet tijdelijke krachten die voor de opvoeding van het altoos maar aanwassend kroost het huis bezocht.¹¹

5 J. Westra van Holthe, *Vollenhove 1354-1954 en haar havezaten* (Assen, 1958) 313. Zie ook: Js. Mooijweer, *Stad Vollenhove 1700-1749. 'Un milieu essentiellement aristocratique?'. Een prosopografisch onderzoek naar de elite van stad Vollenhove in de eerste helft van de achttiende eeuw* (doctoraalscriptie RU Utrecht, 1987) 150-152.

6 S.W. Versteegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe 1650-1830* (Zurphen, 1990) 69; J.C. Bierens de Haan, *Rosendael. Groen Hemeltje op Aerd. Kasteeltuinen en bewoners sedert 1579* (Zutphen, 1994) 92.

7 HCO, Statenarchief, inv.nrs. 2193-2196.

8 HCO, AF van Haersolte, inv.nr. 12.

9 J.H. de Vey Mestdagh, ed., *Histoire de Marguerite Isabelle de Ittersum. Autobiografie van Isabelle van Ittersum 1783-1808* (Groningen, 1995) 156.

10 M.L. Hansen, ed., *Bankroet. De ondergang van Johan Willem Simon van Haersolte 1810* (Epe, 2001) 67.

11 HCO, AF Van Haersolte, inv.nrs. 70-72.

Meester en knecht, juffrouw en meid

In een adellijk huishouden leefden twee uitersten in de sociale hiërarchie bij elkaar, de riddermatige edelman en de dienstbare. In bronnen telden domestieken niet als zelfstandige huishouding, en waren sociaal minder dan kleine ambachtslieden of winkeliers. Vaak ontleende een knecht zijn identiteit in de eerste plaats aan de voornaamheid van zijn of haar meester. Een domestiek werd aangeduid met zijn voornaam en in plaats van een achternaam een nadere precisering als 'knecht van die-en-die'. Voor vrouwelijk personeel gold *mutatis mutandis* hetzelfde.

De verhouding met het personeel was patriarchaal. De edelman was het hoofd van het huis, waartoe behalve de kinderen ook het personeel werd gerekend. Op de havezaten woonden de knechten en meiden veelal in een van de bouwhuizen.¹² Op Den Doorn was een 'zeer groote domestikenkamer met zijn bedsteden' in een van de bouwhuizen. Waarschijnlijk sliepen daar de knechten, de meiden zullen wel een plaats op de zolder gekregen hebben.

Idyllisch was de relatie tussen heer en knecht veelal niet, men was tot elkaar veroordeeld. In contemporaine literatuur van de zestiende tot de negentiende eeuw wordt vaak gewaarschuwd tegen personeel, vooral tegen vrouwen. In de zeventiende eeuw was er zelfs een uitgesproken vijandige houding. De veelschrijver Simon de Vries hekelde het gedrag van vrouwelijke domestieken in zijn *Seeven duyvelen regeerende de hedendaagsche dienst maaghden*.¹³ In de achttiende eeuw zeurde Justus van Effen op dit thema verder. Dat zulke betogen veel gelezen werd, bewijst dat werkgevers misschien wel al te graag hun oren naar dit soort depreciaties lieten hangen. In de populaire centsprenten werden de lotgevallen van dienstmaagden trouwens in wat optimistischer toon geschetst: een goed huwelijk is de uiteindelijke beloning. Voor knechten was het leven in de nabijheid van een adellijk heer niet ongevaarlijk. In een dronken buiging de ondergeschikte nogal eens letterlijk de klappen op, of liet er zijn leven bij.¹⁴

Toenemend lichamelijk ongemak en hulpbehoevendheid maakte een patroon afhankelijk van het personeel. Weduwe Elizabeth Margaretha van Haersolte, geboren Van Pallandt kon op hoge leeftijd nauwelijks lopen en moest gedragen worden. Buitenshuis was ze afhankelijk van haar koetsier Joost Zoetkamp, en ook binnenshuis kon ze zonder hulp van domestieken nauwelijks van haar kamer af.¹⁵

Desondanks keken sommige domestieken mogelijk wel te veel tegen hun werkgever op. De lijfknecht van Willem van Haersolte tot Yrst, Jannes van Loo, identificeerde zich volledig met zijn meester en diens adellijke huis. Toen Van Haersolte richter op de Veluwe werd, maakte zijn knecht er een lang handgeschreven gedicht op:

'Myn Heer ik koom u hier heden op te dragen,
Dit myn gering gedigt om van u Lof te wagen.'

Vervolgens memoreerde Jannes in wat ongelukkige prosodie alle loflijke daden die leden van de familie Van Haersolte voor vaderland en kerk hadden gedaan, vooral die van de vader van de aangesprokene. Een toepasselijke vergelijking met de allerhoogste richter ontbreekt evenmin: 'rigter Rigt mijn na u barmhertigheden, soo krygt gy tot u loon de Eeuwige zaligheyd'. De vrome en onderdanige Van Loo ondertekende zijn gelukwens met het wat mat ogende 'UED Knecht'.¹⁶

Zoals de hele maatschappij was ook het personeel hiërarchisch geordend. Knechten waren belangrijker dan meiden, in belastingkohiers staan de mannen voorafgaande aan de vrouwen.

12 A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Salland en hun bewoners* (3e druk; Alphen aan den Rijn, 1997) 427.

13 L. Dresen-Coenders, 'Wegh-wyser ten houwelick', in: *Kent en versint Eer datje mint. Vrijen en trouwen 1500-1800* (Zwolle/ Apeldoorn, 1989) 20-52, aldaar 39-43.

14 Gevers en Mensema, *De havezaten in Salland*, 49; C. Gietman, 'Het adellijk bewustzijn van Sweder Schele tot Welveld', *Overijssels Historisch Tijdschrift*, CVII (1992) 83-114, aldaar 114 noot 134.

15 Drents Archief, AH Batinge, inv.nr. 189.

16 Gelders Archief (GA), AH Yrst, inv.nr. 27A.

Knechten vielen veelal onder de verantwoordelijkheid van de heer, de meiden onder de meesteres. Het staat wel vast dat er onder het vrouwelijk personeel een groot verloop was. De lijfknecht en de koetsier waren de bestbetaalde personeelsleden en waren ook het meest honkvast.¹⁷ Jannes was mogelijk exemplarisch.

Het belangrijkste personeelslid was de tijdelijke gouverneur voor het onderwijs aan de kinderen. In de belastingcohiere opent hij het lijstje van domestieken. Hij maakte idealiter deel uit van het gezin. Zo wilden de gouverneurs het waarschijnlijk graag, en in mogelijke zelfoverschatting vergrootten ze daarom hun rol in het adellijke gezin.¹⁸ Kinderen waren vaak ingenomen met hun gouvernante. De jonge dochters van Johan Cristiaan van Haerst tot Haerst waren maar wat in hun schik met hun deftige Zwitserse 'bonne'. Op haar verjaardag werd ze verrast met cadeaus, ze vierden met haar Sint-Nicolaas en wilden haar zelfs mee op reis nemen.¹⁹

Bij afwezigheid van een gouverneur, was de persoonlijke knecht van de heer de belangrijkste domestiek. Hij representeerde door het dragen van livrei zijn patroon en diens adellijke huis. De Bentinck-weduwe Anna van Haersolte, had na haar overlijden in 1649 'twee liverey mantels' in haar boedel.²⁰ Luitenant-kolonel Arent Jurrien van Haersolte liet zich zo'n tien jaar later uitgebreid voorlichten over de kleding van knechten in Den Haag. Hij kreeg van zijn kleermaker te horen dat rok en broek 'ryc-

kelyck geboort' waren, maar ook dat er geen vaste regel was. Iedereen handelde 'na syn fantasie'. In ieder geval vulde hij de 'leveriej' van zijn knecht aan met twee paar dure kousen.²¹

Het livrei van Van Haersolte was rood. Rutger Swier van Haersolte tot Herxen kocht in 1703 voor een bedrag van honderdvijfendertig gulden 'root engels laken' en ander materiaal 'tot leverij' voor de knechten bij de Zwolse textiel- en furnituurenwinkelier Gerrit Rees.²² De gehele achttiende eeuw zal het representatieve personeel wel van livrei voorzien zijn. Willem van Haersolte tot Elsen besteedde enige tijd voor zijn dood in 1730 ruim tachtig gulden 'voor livrey klederen'.²³

17 Haks, *Huwelijk en gezin*, 172.

18 J.C. Streng, 'De weg naar volwaardige adeldom. De Overijsselse edelen en hun onderwijs curriculum tijdens de achttiende eeuw en de Bataafse tijd', *Virtus*, VII (2001), 1-20, aldaar 6.

19 HCO, AF Van Haersolte, inv.nr. 113. In het *Zwols Historisch Tijdschrift* zal van M.L. Hansen een artikel verschijnen onder de titel: 'Een "redelyk zoet" meisje. Sophia Cornelia baronesse van Haersolte, 1838-1873', met hierin onder andere de 'bonne'.

20 Gevers en Mensema, *De havezaten in Salland*, 464.

21 HCO, AF Van Haersolte, inv.nr. 180 (1657).

22 HCO, AF Heerkens, inv.nr. 375, 208v.

23 HCO, AF Van Haersolte (237.1), inv.nr. 345.

De Hovenier. Derechte Gaarde, Is niet op aarde.

Het Hof is van de Mens bemind,
Die daar syn lust en uitvlucht vind;
Doch in het fleurtie moet hy scheiden:
Hy is dan welbedacht en wys,
Die saaid en plandt in't Parady's,
Daar't leeven eeuwich sal vermijden

Op een havezate was een tuinman onontbeerlijk. Zij arbeid werd gemoraliseerd door Johannes en Caspar Luiken in hun 100 Verbeeldingen van Ambachten uit 1694 (foto auteur)

Na 1795 waren wapenborden, livreen en andere tekenen die het standsverschil uitdrukten, ten gevolge van de kortstondige Bataafse gelijkheidsideologie niet toegestaan. De in Utrecht wonende bejaarde Coenraad Willem van Haersolte tot Zwaluwenburg zocht in 1797 een 'brave knegt, die seer goed parruiken' op moest kunnen maken en die hij 'lieverij na mijn gewoonte' in het vooruitzicht stelde. De wet weerhield de oude edelman er dus niet van om zijn knecht in traditoneel livrei te steken.²⁴

Personeel werd in de regel via besteedsters geworven. Maar Anna Bangeman, de echtgenote van Johan Willem Simon van Haersolte, schakelde haar moeder in Brabant in voor de werving van een keukenmeid in Den Haag. Zij wist wel een 'brave stille mijd' die jarenlang bij een dominee in Holland had gediend en die een onlangs overleden dominee in de Meerij goed had verzorgd. Zij kon goed met de was omgaan, naaien en breien. Zij ging behalve naar de kerk niet uit en las veel in de bijbel en had bovendien 'veel kleere goet an der lijf'. De perspectieven waren dus gunstig. Anna bood meer geld dan in de Brabantse Meerij gebruikelijk was, en de meid wilde heel graag weer naar Holland. Ze wilde ook wel meer koken dan de traditionele burgerpot met linzen en pannenkoeken.²⁵

Domestieken konden in een familie door de onderlinge wrijvingen van echtelieden te maken krijgen met beschamende toestanden. Johan Willem Simon van Haersolte leefde rond 1800 in turbulente onmin met zijn echtgenote Anna Bangeman. Zij deed alles wat ze wilde – volgens hem – en maakte ruzie waar de kinderen en het personeel bij waren, zodat hij zijn gezag zowel bij de kinderen als bij de 'domestiquen' verloor. De laatsten weigerden hem 'finaal' hun dienst en debiteerden zelfs in haar aanwezigheid brutaliteiten 'zonder dat zij er iets tegen inbragt, of zeide'. De domestieken aten tegen zijn zin mee aan de tafel van het gezin 'schoon zy wist, dat ik daar veel tegen had'. Het kwam zelfs zo ver dat de suiker voor hem, 'even als voor Domestiquen', werd weggesloten. De huisheer voelde zich op gelijke manier als het vrouwelijk personeel bejegend, en dat was voor Johan Willem Simon een nogal onrustbarende ervaring.²⁶

Vergoedingen

Meiden telden minder dan de mannen, maar onderling verschilde hun positie ook. In het gezin van Coenraad Willem Anthony van Haersolte tot den Doorn aan de Zwolse Melkmarkt werkten in de eerste helft van de negentiende eeuw drie meiden, een kinder-, een keuken- en een werkmeid. De hiërarchie laat zich al raden uit de benamingen, het blijkt ook uit de betalingen. De betalingen waren respectievelijk zo'n zevenentwintig, twee- of drieëntwintig en twintig gulden per half jaar, naast kost en inwoning. Toen het aantal domestieken werd uitgebreid met een knecht ontving deze uiteraard een hogere beloning dan de vrouwen. De betalingen varieerden tussen de vijfendertig en vijftig gulden per half jaar. Het personeel ontving ook kleine giften met nieuwjaar en de Zwolse kermis.²⁷ Te Utrecht was de reeds genoemde Coenraad Willem bereid om aan zijn 'brave knegt' tachtig tot honderd gulden uit te betalen. Daarnaast kreeg hij livrei, plus veertien gulden voor broeken en het doen van de was.²⁸

Pas met de dood van hun superieur mochten domestieken soms op een royale uitkering hopen. Femme Elisabeth van Haersolte was wel zeldzaam goedgevig. In 1766 legateerde ze aan haar 'oude koetsier' zeshonderd gulden, aan de nieuwe koetsier honderdvijftig gulden en aan ieder van de inwonende domestieken ook nog ieder eenzelfde bedrag. In 1779 verklaarde ze haar vorige testament geldig maar voegde aanvullingen toe. De koetsier en knecht Reint Jacobs kreeg nog tweeduizend gulden extra, alsmede voor ieder dienstjaar tien gulden. De overige dienstboden konden ook tien gulden per dienstjaar tegemoet zien.²⁹

24 HCO, AF Van Haersolte (237.1), inv.nr. 40 (6 jan. 1797).

25 HCO, AF Van Haersolte (237.1), inv.nr. 65 (14 maart 1805).

26 M.L. Hansen, *Verloren huiselijk geluk. Gedichten en overpeinzingen van Johan Willem Simon van Haersolte 1795-1817* (Epe, 2000) 15-16.

27 HCO, AF Van Haersolte (237.1), inv.nrs. 70-72, passim.

28 HCO, AF Van Haersolte (237.1), inv.nr. 40 (6 jan. 1797).

29 HCO, Rechterlijk Archief Zwolle (RAZ), inv.nr. 139, 567-582.

Henriëtte van Haersolte tot Yrst, weduwe Bentinck, ging in haar respectievelijke testamenten van 1811, 1813 en 1822 aan het personeel voorbij. In haar laatste testament van 1834 wordt wel personeel genoemd. Waarschijnlijk omdat ze door een gebroken heup aan bed gekluisterd was en niets kon zonder inzet van haar domestieken. Naatje de Kok, gewezen werkmeid kon na het overlijden van de erflater zestig gulden per jaar tot haar dood tegemoet zien. Dat gold ook voor Antje Wolter die meer dan twintig jaar schoonmaakster was geweest. Hendrik Jonker die op Yrst woonde kreeg tweehonderd gulden in eens, evenals de weduwe van de tuinman Mackay. Bij de afhandeling van de boedel in 1836 ontving Truitje de Poor, de kamenier van Henriëtte, een vracht aan 'lijffinnen' toebedeeld, plus ruim zevenhonderdvijftig gulden.³⁰

Heel wat zuiniger voor haar personeel was douairière Christina van Haersolte tot Kranenburg. Iedere meid die op haar sterfdag inwonend was, kon tien carolusgulden tegemoet zien. De meid die op haar had gepast kreeg daar voor de gelegenheid nog zwarte kleding, 'een rouw', bij.³¹

Een belangrijk heer was in staat zijn knecht een stevige por tot sociale stijging te geven zonder dat het hem op kosten joeg. Willem van Haersolte tot Yrst promoveerde als gunst in 1751 zijn knecht Carel Jan Delbrugge tot schoolmeester te Steenwijk. Willem had dit gebaar kunnen maken vanwege de dank die de stad hem verschuldigd was voor zijn bemiddeling bij een intern conflict, maar het leidde al snel tot groot chagrijn onder de burgers. Zij klaagden bij het stadsbestuur dat de nieuw aangestelde leerkracht noch in staat was goed te lezen, noch te schrijven. Van de rekenkunst had hij ook niet veel verstand en de bespeling van het orgel lukte hem evenmin.³²

Het Van Haersolte armenhuis

Wie van het personeel werkelijk te oud was om te werken en een behoorlijke staat van dienst had, had de kans om opgenomen te worden in het Van Haersoltearmenhuis. Paternalisme, vroomheid, status of meelevens, mogelijk een streven 'Das ganze Haus' vorm te geven, maar waarschijnlijk een ondoordringelijke dooreen lopen van al deze motieven lag aan de basis van het Van Haersolte armenhuis. De familie bood in een armenhuis te Zwolle in de Korte Kamperstraat aan vier oude vrouwelijke domestieken een bescheiden woonplaats. Deze voorlaat-

Coenraad Willem Anthony baron van Haersolte (1783-1862)
(foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

30 GA, AH Yrst, inv.nr. 44; HGA AF Goltstein, inv.nr. 196.

31 HCO, RAZ, inv.nr. 129, 399-410.

32 F.W. Schmidt, 'Regenten in een kleine stad II', *Overijsselse Historische Bijdragen*, CXVI (2001) 85-102, aldaar 98.

ste rustplaats was rond 1660 vermoedelijk gesticht door Anthony van Haersolte tot Elsen, al komen de oudst bekende schenkingen van Elisabeth van Haersolte en haar zus Petronella. Elisabeth reserveerde in 1658 testamentair zestig gulden voor het Van Haersolte armenhuis, die in 1671 werden uitbetaald. De ongehuwde Petronella legateerde honderdvijftig gulden.³³

In 1682 vermeldde men het als het 'heer van Elsen Aermenhuis' in een Zwols vuurstedenregister. Er waren weinig familieleden die het huis door schenkingen of legaten verrijkten. 'Juffer Petronella van Haersolte' legateerde in 1703 een bedrag van driehonderd gulden.³⁴ Kort voor 1730 werd het pand aanzienlijk uitgebreid. De zoon van Anthony, Willem, had er tijdens zijn leven het nodige geld aan besteed. De zevenhonderdveertig gulden aan bouw materiaal die in zijn *post mortem* boedelbeschrijving voorkomen, waren 'meest aan de Haersolterarmenhuisen' uitgegeven.³⁵

Een eeuw later waren er drie families – Van Haersolte en de aanverwante geslachten Van Pallandt en Van Rechteren – gerechtigd een bewoonster voor het huis aan te wijzen. Het huis moest twee eeuwen lang zien rond te komen van een vast aantal kapitalen en opbrengsten van huizen. Door een zuinig beleid kon de rentmeester zelfs nog kleine kapitalen beleggen. De oude dienstboden leidden ongetwijfeld een sober bestaan. Het huis beschikte over voorkamers en achterkamers. Volgens gewoonte kreeg de vrouw die het langst in een achterkamer woonde, de voorkamer indien deze vacant raakte. Voor het boenen en schrobben van de kamers en het huis beschikten de vier inwonsters gezamenlijk over:

Twee Tobbegjes
Twee Emmers
Eene Ragebolle
Een Stoffe
Een Stelligjen
Een Strijk Yzer³⁶

Daarmee moesten ze hun kamers aan kant houden en hun tijd zien te vullen. De provisoor van het armenhuis kocht boter en graan en ieder najaar een dier voor de slacht. Met pasen kregen de vrouwen 'paasweggen en eijers', en in barre en dure tijden wat extra geld. Ook turf werd door het huis gekocht en verstrekt. Voor het overige lijken de vrouwen zelf in hun levensonderhoud te hebben voorzien, en dat was niet ongewoon voor personen die afhankelijk van ondersteuning waren.³⁷

Na 1841 ontvingen de vrouwen een vast 'maandgeld'. Iedere inwonster kreeg maandelijks een bedragje tot een maximum van dertig gulden per jaar. Het huis kocht de turf in, en betaalde de onkosten van de arts, chirurgijn en apotheker. Voor de vrouwen zal de zekerheid van een gepaste begrafenis een rustgevende gedachte zijn geweest. Het huis beschikte over een graf op het Grote Kerkhof naast de St. Michaëlskerk op naam van een Van Haersolte. Na 1827 kocht men twee begraafplaatsen op de nieuwe Zwolse buitenbegraafplaats.

Voor 1800 was het gewoonte dat het hoofd van de familie Van Haersolte bij een begrafenis van een overleden inwonster aanwezig was. Een onbekende scribent noteerde daarover: 'De oudste knecht van wijlen de freule van Haersolte zegt, dat het de gewoonte is, wanneer een lijk uit dit [armen]huis bij dag begraven wierd, dat dan de oudste Heer uit de Familie van de Haersolten wierd opgeroepen voor de vrenden van de overledene, (nu laatst de Heer van Staverden)'. Bij diens absentie was dat Reint Jacobs, de knecht van de freule. Maar omdat het tegenwoordig de gewoonte was de lijken 's avonds zonder 'lijkstatie' te begraven, vreesde hij dat het

33 HCO, AF Van Haersolte (237.2), inv.nr. 59.

34 HCO, Archief Van Haersolte Armenhuis, inv.nr. 15 (1703).

35 HCO, Statenarchief, inv.nr. 2574. HCO, AF Van Haersolte (237.1), inv.nr. 345.

36 HCO, Archief Van Haersolte Armenhuis, inv.nr. 9 (1789).

37 H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam, 2000) 151-247.

weinig of zelfs helemaal niet meer zou plaatshebben.³⁸ Of de belangstelling van de familie voor de begrafenis van een bewoonster later weer is toegenomen blijft onduidelijk.

De moraal

Binnen de sociale context van Overijssel en Gelderland waren de edelen royaal voorzien van personeel, royaler dan bij het stedelijk patriciaat. De familie Van Haersolte was hierop geen uitzondering. Het meest fascinerende aspect aan de relatie tussen de twee sociale uitersten in de maatschappij is hun onderlinge verhouding. Hoe reageerden de heren op de knechten, de juffers op de meiden? Was het hovaardij versus weerbarstige dienstbaarheid? Wederzijdse onverschilligheid? Ongetwijfeld kwam dat allemaal voor, en was het misschien wel regel. Maar uit dit beperkte onderzoek blijkt dat de persoonlijke relatie tussen werkgever en personeel vele vormen kon aannemen. De relatie was sterk afhankelijk van de status van het personeelslid en de duur van het dienstverband, want ook de wereld van de domestieken weerspiegelde de sociale hiërarchie van de omringende samenleving. Het kwam voor dat de belangrijkste domestiek, de persoonlijke knecht, zich met zijn patroon identificeerde. Vertrouwensrelaties werden door de heer of juffrouw pas op hogere leeftijd gerealiseerd, op het moment dat hij of zij lichamelijk hulpbehoevend werd. Na de dood van de werkgever volgde dan mogelijk een extra beloning in de vorm van een legaat. Alhoewel beloning? Was het vanuit het perspectief van de domestiek niet gewoon achterstallig en welverdiend loon? Hoe dan ook, een beperkt aantal meiden kreeg op hoge, dus kwetstbare leeftijd, van de familie Van Haersolte *cum suis* een dak boven het hoofd en uiteindelijk een 'eerlijke' begrafenis.

38 HCO, Archief Van Haersolte Armenhuis, inv.nr. 19 (1792). Het Van Haersolte armenhuis bleef tot in de jaren zestig van de vorige eeuw bestaan. Toen werden de goede bedoelingen van de familie door de toegenomen sociale voorzieningen ingehaald.